

Voorwoord

De Duitse invasie van Rusland op 22 juni 1941 was de grootste, bloedigste en meest barbaarse militaire onderneming in de geschiedenis van de oorlogsvoering. Het specifieke doel van Operatie Barbarossa, de Duitse codenaam van het catastrofale waagstuk, leidde tot een campagne die doorslaggevend zou zijn voor het verdere verloop van de Tweede Wereldoorlog. Als Hitler zijn doel had bereikt – de vernietiging van de Sovjet-Unie – zou het lot van Europa in zijn handen hebben gelegen. Maar het liep anders, en tegen de tijd dat zijn legers de poorten van Moskou hadden bereikt, nog geen halfjaar later, was de hoop die hij misschien ooit had gekoesterd, de hoop dat hij zijn waanzinnige visioen van een Duizendjarig Rijk zou kunnen verwezenlijken, al vervlogen.

De *Wehrmacht* – zoals leger, marine en luchtmacht gezamenlijk genoemd werden – zou natuurlijk nog andere grote offensieven lanceren en vele spectaculaire triomfen vieren naarmate de oorlog voortduurde. Maar dat waren voorbijgaande overwinningen. Tegen het einde van 1941 op zijn allerlaatst was elke realistische kans dat de nazi's de oorlog zouden winnen al verkeken. Nog drieënhalf jaar zou de bodem van de Sovjet-Unie doordrenkt worden met het bloed van tientallen miljoenen mensen, slachtoffers van een afgrijselijk eindspel waarvan de uitkomst was voorbeschikt. Het mag dan misschien verwarrend zijn voor degenen die, om begrijpelijke redenen, beweren dat de heldhaftige geallieerde troepen die in juni 1944 op de Normandische stranden landden Hitler de beslissende klap hebben toegebracht, maar de feiten wijzen anders uit.

Het was de 'Grote Patriottische Oorlog', zoals Stalin de strijd aan

het oostfront noemde, en niet D-day die het lot van Hitler bezegelde. Dat wil absoluut niet zeggen of zelfs maar suggereren dat degenen die hun leven bij die laatste campagne hebben geofferd zulks tevergeefs zouden hebben gedaan. Integendeel, het is vooral aan hen dat talloze miljoenen West-Europeanen de vrijheid en de democratie te danken hebben die de Sovjetdictator alle Oost-Europeanen zou ontzeggen die na de oorlog onder de ‘invloedssfeer’ van het Kremlin zouden komen te vallen. Dat Stalin zo’n groot deel van naoorlogs Europa zijn wil kon opleggen had te maken met het feit dat het zijn soldaten waren, en niet zijn westerse bondgenoten, die de nazi’s op het slagveld hadden gebroken. Ofschoon de timing van de definitieve vernietiging van het Derde Rijk, en de manier waarop een en ander zijn beslag zou moeten krijgen, gezamenlijk werden bepaald door de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en de Sovjet-Unie, was de mislukking van Operatie Barbarossa het belangrijkste moment voor de oorlog in Europa, het punt waarop – na nog geen zes maanden zware strijd – de ondergang van het nationaal-socialisme onvermijdelijk werd.

Het is ook niet om het immense leed te bagatelliseren dat werd doorstaan tijdens de Eerste Wereldoorlog (toen de Slag aan de Somme alleen al in iets minder dan vijf maanden tijd een miljoen slachtoffers eiste), of bij andere campagnes in de Tweede Wereldoorlog (toen de Slag om Stalingrad in eenzelfde periode een vergelijkbaar aantal slachtoffers eiste), dat ik hier opmerk dat zich in de geschiedenis niet één grootschalige slachtpartij heeft voorgedaan die de vergelijking met Operatie Barbarossa kan doorstaan, toen binnen een vergelijkbare tijdsspanne ongeveer zes keer zoveel jongemannen werden geregistreerd als gesneuveld, gewond dan wel vermist.

De Duitse invasie van de Sovjet-Unie overrompelde Stalin en joeg schokgolven de wereld over. Er werd bijna universeel van uitgegaan dat het een kwestie van weken zou zijn voor het Rode Leger zou zijn verslagen. Maar de Duitse overwinning bleek al te voorbarig. In dit boek wordt de voortgang van Operatie Barbarossa in kaart gebracht vanaf het begin tot aan het moment dat de legers van Hitler aan het einde van het jaar de poorten van Moskou bereikten. Er wordt niet geprobeerd elke van de tientallen veldslagen die aan drie fronten werden uitgevochten op een immens strijdtoneel te onderzoeken; dit

boek richt zich vooral op legergroep Midden, de krijgsmacht die de voorhoede vormde en die moest voorgaan in de aanval op Moskou. Bij het in kaart brengen van hun voortgang put ik uit de vele rapporten, dagboeken, brieven en memoires van de belangrijkste figuren binnen deze legergroep, inclusief de bevelhebber, generaal Fedor von Bock, zijn commandanten in het veld (onder wie de gevierdste generaal der pantsergroepen van het Derde Rijk, Heinz Guderian) en de officieren en mannen die onder hen dienden. Velen van hen schreven met een bijna argeloze openhartigheid aan hun geliefden: over de angst en de vervoering van de strijd, over het moorden, de kameraadschap, hun verlangen naar huis, de eindeloze marsen over schrale gronden in een zinderende zomerhitte, de weeïge modder van de herfst die voertuigen tot stilstand bracht en infanteristen en trekpaarden van de artillerie vastzooog en elke voortgang belemmerde, en de poolwinter, toen de temperaturen daalden tot 35 graden onder nul en tienduizenden door bevriezing ledematen verloren.

Operatie Barbarossa was niet bepaald een recept voor een zekere overwinning en was voortdurend aanleiding voor hoogoplopende meningsverschillen tussen de generaals aan het front en het opperbevel in de achterhoede. Toen de verdeeldheid toenam trachtte Franz Halder, de chef van de generale staf, tevergeefs te bemiddelen tussen hen en Hitler, de grillige opperbevelhebber van de Wehrmacht, een nachtmerrie waarover hij openlijk schreef in zijn dagelijks bijgehouden oorlogsdagboek. Net als de strijd die werd geleverd door de legergroepen Noord en Zuid, was de campagne van legergroep Midden tegen de Sovjetlegers – voor het merendeel aangevoerd door de grootste bevelhebber van Stalin, generaal Georgi Zjoekov – moeilijk, moordend en meedogenloos, maar het was geen conventioneel conflict, noch van aard, noch van schaal.

Het oostfront was een slagveld waar veel moed werd getoond en waar de plicht heilig was, maar waar geen van beide partijen zich al te veel bekommerde om de finesses van de alledaagse menselijke omgang. In plaats van ridderlijkheid was er haat, een instinct dat nog eens werd aangewakkerd door de dwingende en onverbiddelijke bevelen waarmee Hitler en Stalin hun legers overstelpten. Die waren niet alleen bedoeld om de militaire koers uit te stippelen, maar ook om te benadrukken dat er absoluut genadeloos moest worden opgetreden. De

regels van oorlogsvoering zoals vastgelegd in de Geneefse Conventies werden met voeten getreden in deze titanische strijd tussen de twee grote tirannen van het Europese continent.

De binnenvallende legers hadden eindeloos te horen gekregen dat de vijand tot een inferieure soort mensen behoorde en de soldaten handelden daarnaar. Op het slagveld, maar ook daarbuiten, werden Sovjetsoldaten en -burgers stelselmatig afgrijselijk wreed behandeld. Marteling en moord door de manschappen werden geregeld door de vingers gezien door de hogere officieren, die vaak de leiding hadden bij wat in wezen standrechtelijke executies waren van mensen die voor politieke commissarissen, spionnen of partizanen werden gehouden. Dergelijke moordzuchtige excessen bij het *Ostheer* (de oostelijke krijgsmacht) werden met eenzelfde barbaarsheid beantwoord door de Sovjettroepen, die er niet voor terugdeinsden Duitsers te behandelen als gewelddadige criminelen voor wie geen strafmaatregel te extreem was. Van beide kanten werkte een dodelijke combinatie van afkeer en angst als vrijbrief voor een zeldzame gewelddadigheid. De beschrijvingen van zulke incidenten die werden gegeven door hen die eraan meededen of door hen die zonder protest toekeken, dienden vooral het eigenbelang, waren vaak uitdagend van toon en slechts zo nu en dan doorvlochten met schaamte of walging. Geen verslag van Operatie Barbarossa kan voorbijgaan aan de overweldigende bewijslast die duidt op een verschrikkelijke waarheid.

De meesten die in het Rode Leger dienden vochten uit patriottisme of om hun vaderland terug te veroveren, anderen vanuit een ideologische overtuiging, maar allen vochten in de wetenschap dat het regime van Stalin net zozeer op terreur was gebaseerd als op een vrij algemene instemming. De paranoïde overtuiging van de Russische dictator dat hij werd omringd door ideologische saboteurs ging samen met een meedogenloze onverschilligheid jegens het leven van anderen. In tijden van oorlog, net als in vreedstijd, was hij er snel bij om mensen die hem misnoegden met hun leven te laten boeten. Generaals werden standrechtelijk geëxecuteerd of kregen een willekeurige gevangenisstraf. Degenen die van het slagveld wegvluchtten of die zich overgaven – ook als ze zich geconfronteerd zagen met een onoverwinnelijke overmacht – konden de doodstraf krijgen, waarbij hun gezin niet alleen de schande te dragen had, maar zich ook beroofd zag van hun levens-

onderhoud en alle pensioenrechten. Op bevel van Stalin organiseerde de Stavka (het opperbevel van het Rode Leger) ‘blokkeereenheden’ die achter de frontlinies werden ingezet om alle manschappen die zich liever en masse terugtrokken dan te worden neergemaaid zelf dood te schieten.

Toch wist de Sovjetleider zich in deze oorlog te verzekeren van de trouw van een overweldigende meerderheid van de bevolking. Zoals hun brieven en memoires laten zien (waarvan sommige pas onlangs uit de krochten van de Sovjetarchieven zijn opgediept) handhaafden soldaten en burgers zich met de stoïcijnse vastberadenheid van mannen en vrouwen die één lijn trokken tegenover de indringers. Veel historische monumenten in Moskou werden gecamoufleerd en er werd een avondklok ingesteld. Onder voortdurende bombardementen vanuit de lucht slaagden arbeiders erin duizenden fabrieken van strategisch belang te ontmantelen en naar de veilige Oeral te transporteren, waar ze weer snel werden herbouwd en de productie in rap tempo toenam. In het najaar van 1941, terwijl de Duitsers de buitenring van de nauwelijks adequate verdedigingswal rond Moskou bedreigden, werd in de hoofdstad de staat van beleg afgekondigd; afvalligen of mensen die de avondklok schonden werden ter plekke doodgeschoten. Onder bevel van Zjoeikov werkten tienduizenden slecht uitgeruste vrijwilligers – mannen en vrouwen, jong en oud – met grote volharding aan de binnenste verdedigingswal rond de stad: ze groeven greppels en tankvallen in de diepe modder of bevroren grond van een meedogenloze Russische winter. Een regime dat alleen op terreur was gebaseerd zou zich nooit hebben kunnen verzekeren van de trouw van het volk, een loyaliteit die noodzakelijk was om een anders zekere nederlaag af te wenden.

De misdaden tegen de menselijkheid die op het slagveld door beide partijen werden gepleegd vielen in het niet bij de wreedheden die de nazi's achter de linies pleegden. Sovjetsoldaten die het overleefd hadden werden als krijgsgevangenen afgemarcheerd. Onderweg werden ze afgeranseld, en medicijnen, voedsel en water werden hun onthouden. Vele duizenden stierven voor ze de provisorische gevangenkampen bereikten waar ze als beesten achter prikkeldraad bijeen werden gedreven en waar het aan beschutting en sanitair en aan ieder ander elemen-

tair bestaansmiddel ontbrak. Sommige gevangenen gaven zich over aan kannibalisme, maar de grote meerderheid kwam om van de honger. In dit boek wordt een meedogenloze wreedheid beschreven die dus een integraal deel uitmaakte van Operatie Barbarossa. In mei 1945 waren zo'n drie miljoen Sovjetsoldaten in gevangenschap overleden. Twee derde van die mannen was voor het einde van 1941 omgekomen van de honger dan wel doodgeschoten.

En dat was nog niet het enige. In de oostelijke gebieden die de Wehrmacht in 1941 veroverde, trokken vier *Einsatzgruppen* (speciale eenheden), onder aanvoering van hoge officieren, van de ene stad naar de andere, met volmacht om massamoorden te plegen. De formatie van de Einsatzgruppen was goedgekeurd door Hitler en uitgevoerd door Heinrich Himmler en Reinhard Heydrich, die als respectievelijk leider van de ss en chef van het *Reichssicherheitshauptamt* (de gezamenlijke geheime diensten) de belangrijkste architecten van de Holocaust waren. De Duitse moordcommando's hadden aanvankelijk opdracht om 'joden op posten in politiek en overheid' te executeren, maar werden al snel aangemoedigd om alle joden – mannen, vrouwen en kinderen – zonder aanzien des persoons te doden. De commandanten van de Einsatzgruppen waren fanatiek en prestatiegericht en probeerden elkaar met steeds grotere aantallen slachtoffers voorbij te streven. Op hun bevel werden de slachtoffers aangehouden, van hun bezittingen beroofd, door een vuurpeloton doodgeschoten en in massagraven begraven. Deze moordenaars opereerden niet alleen. De hoogste generaals in de Wehrmacht waren zich – hun naoorlogse beweringen van het tegendeel ten spijt – niet alleen bewust van de rol van de Einsatzgruppen, maar waren in veel gevallen ook medeplichtig in die zin dat ze hun werk faciliteerden. In elk van de landen die tijdens Operatie Barbarossa door de Duitsers werden binnengevallen, werkten reguliere troepen samen met plaatselijke politiekorpsen en milities om de moordenaars bij hun werk van dienst te zijn. Daar is overvloedig bewijs van, in de vorm van officiële opdrachten en verslagen, rapporten van de daders zelf, ooggetuigenverslagen en verhalen van de enkelingen die het overleefden. Die getuigenissen zijn even onnavolgbaar als afschuwelijk. Geen beschrijving van Operatie Barbarossa is compleet zonder daar aandacht aan te besteden.

In de eerste weken van de invasie was het engagement om te doden

groter dan de efficiëntie waarmee een en ander werd uitgevoerd. Maar geleidelijk stroomlijnden de moordenaars hun operatie tot ze een methode hadden geperfectioneerd om snel grote aantallen mannen, vrouwen en kinderen dood te schieten – een macabere prestatie waarvan ze in kille statistische details verslag uitbrachten aan hun superieuren. Binnen zes maanden na het begin van de invasie, na een reeks afgrijpselijke experimenten met verscheidene soorten gifgas, werden vervolgens de eerste vernietigingskampen, waaronder Auschwitz-Birkenau, in bedrijf genomen; de industrialisering van de massamoord was begonnen. Tegen Kerstmis 1941 waren de eerste miljoen slachtoffers van de *Endlösung* (de definitieve oplossing) uitgeroeid, ofwel door de kogel of in de gaskamer. Het is van een groteske ironie dat de meest onvoorstelbare misdaad van de twintigste eeuw het enige element in Hitlers apocalyptische visioen van het Derde Rijk was dat tot de laatste maanden van de oorlog niet heel erg werd belemmerd door nederlagen op het slagveld. Aan dat aspect van Operatie Barbarossa voorbijgaan zou neerkomen op het negeren van een van de meest rechtstreekse gevolgen ervan.

Een volledig verslag van de Duitse invasie van Rusland vraagt niet alleen om aandacht voor de gevolgen ervan, maar ook om een beschouwing over de oorzaak. Operatie Barbarossa voltrok zich niet in een historisch vacuüm, maar was de rechtstreekse uitkomst van een spannend politiek drama dat begon na de Eerste Wereldoorlog, met alle onopgeloste ellende die Europa in de nasleep ervan overspoelde. Daarom begint deel een van dit boek – misschien tot verbazing van sommige lezers – in het voorjaar van 1922, toen de Sovjet-Unie en Duitsland, die elkaar nog maar kort daarvoor op de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog naar het leven hadden gestaan en die daarna door de rest van Europa als paria-staten werden behandeld, in het Italiaanse Rapallo een verdrag met elkaar sloten. De Europese democratieën waren verbijsterd. Het verdrag was een diplomatieke overrompelingsaanval die Lloyd George, de Britse premier, helemaal van zijn stuk bracht; zijn onverdroten inspanningen om op het Europese continent een consensus tot stand te brengen ten faveure van duurzame economische ontwikkeling, en daarmee van vrede en veiligheid, waren tevergeefs geweest.

Bij het ontrafelen van de overal met elkaar vervlochten draden van

het politieke drama dat zich vervolgens op het Europese toneel afspeelde – en het is moeilijk Operatie Barbarossa anders te doorgronden –, komen vanzelf de arrogantie en de angst bloot te liggen die de van elkaar vervreemde democratieën van West-Europa ertoe brachten de Sovjet-Unie te bekijken met een aversie die niet alleen een zinvolle dialoog met het Kremlin uitsloot, maar die de meeste van die landen er ook nog eens toe bracht de dolgedraaide *Führer* van Duitsland als het minste van twee kwaden te beschouwen. Vanaf de ruïnes van Versailles tot de opkomst van Hitler in Duitsland en de gewelddadige consolidatie van de macht van Stalin in de Sovjet-Unie, en vandaar tot de schok van het Molotov-Ribbentroppact van augustus 1939, werpen de officiële papieren, brieven, dagboeken en memoires van de hoofdrolspelers een maar al te schel licht op de onverenigbare dan wel onbereikbare doelen die de leiders van Europa uiteindelijk met lege handen lieten staan, terwijl het continent onafwendbaar afkoerste op een tweede wereldbrand die niemand wilde – behalve Hitler en mogelijk Stalin (wiens belangrijkste doel het vermijden van rechtstreekse betrokkenheid was) –, maar die ook niemand kon voorkomen.

Binnen een jaar na het begin van de Tweede Wereldoorlog hadden de Duitse *Panzers* niet alleen het grootste deel van West-Europa onderworpen, maar had Hitler ook besloten de invasie van Engeland uit te stellen en in plaats daarvan eerst de Sovjet-Unie te vernietigen. Er waren meerdere redenen om tot een dergelijk verstrekkend besluit te komen, maar de belangrijkste aanleiding om Operatie Barbarossa te beginnen lag op de Balkan. In dit boek wordt derhalve nadruk gelegd op de bittere strijd tussen Moskou en Berlijn om de macht over die licht ontvlambare en strategisch belangrijke regio. Toen de onderhandelingen tussen Vjatsjeslav Molotov, de Russische minister van Buitenlandse Zaken, en Hitler eind november 1940 in een hinderlijke impasse raakten, gaf de *Führer* zijn generaals opdracht plannen uit te werken voor een invasie van Rusland, die in het voorjaar daarop zou moeten plaatsvinden. In juni 1941, toen hij Joegoslavië had bezet en de Britten uit Griekenland had verdreven, was hij verwickeld in een oorlog op twee fronten.

Operatie Barbarossa stond dan ook niet los van wat in rap tempo een mondiaal conflict begon te worden, wat de cruciale context is waarbinnen ik de invasie heb afgeschilderd. Binnen uren nadat be-

kend was geworden dat de Wehrmacht met de Sovjet-Unie in oorlog was, sprak Churchill zijn ondubbelzinnige steun uit aan de Russische zaak, daarin enkele dagen later, zij het in minder hoogdravende termen, gevolgd door Roosevelt. Niet veel later vormden Washington en Londen een onwaarschijnlijk bondgenootschap met de enige communistische staat ter wereld en kwamen de drie leiders bekend te staan als de 'Grote Drie'. Dat was een verzoening waarmee veel gemoeid was, en die niet alleen een rechtstreeks effect had op de oorlog aan het oostfront, maar ook op de naoorlogse geschiedenis van Europa. Om die reden richt mijn relaas van Operatie Barbarossa zich ook op het intense menselijke en politieke drama van dat turbulente, vaak venijnige, maar uitermate belangrijke driemanschap, waarin afgezanten van Washington en Londen naar het Kremlin kwamen voor besprekingen met de ongrijpbare Sovjetdictator.

De Duitse invasie van de Sovjet-Unie verlegde de loop van de geschiedenis. Zoals de ondertitel van dit boek al aangeeft, komt ze voort uit de overtuiging dat de laatste zes maanden van 1941 van groter gewicht waren dan enige andere periode in de twintigste eeuw. Operatie Barbarossa was niet alleen een fatale gok, ze was ook de campagne waarmee Hitler de oorlog verloor.

